

ЛИСТИ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА ДО МИКОЛА АРКАСА (1903-1908). ЧАСТИНА 2.

№ 10

11. IX. [1906]

Високоповажаний
Миколаю Миколайовичу!

В листі до Степаненка Ви, спасибі Вам, питаєтесь, де я і що роблю.

Спішу Вас сповістити, що я тепер нахожусь в Києві в становищі повного інваліда. Через турботи і клопоти, які я пережив в останні часи, до мене вернулась знову моя хвороба і я по цілих днях лежу з страшенною біллю під грудьми і нудьгою в серці.

З самого марта місяця, т. є. відколи я вернувся з заграниці, я був зовсім здорові-сінський. В августі спокійнісінько собі молотив хліб, коли це получив телеграму: зараз приїздить і виручать газету.

Приїхавши в Київ, я довідався, що газету погубили деякі з наших служущих з молодіжі, які не дорожили нашим ділом, не дорожили і тим заробітком, що їм давала Гр[омадська] Д[умка] і дозволили собі держать в редакції «виборзьке воззваніє»¹ та инчі прокламації. Адміністрація давно на нас гострила зуби і скористувалась цим випадком, щоб її закрити. Два тижні я лазив, то до ген[ерал]-губернатора, то в жандармське управління, то в поліцію. Про дозвіл випускати «Гр[омадську] Думку» і слухать не хотіли, а також не хотіли розпечатувать контори, а там всі адреси, всі щоти; без них ми не могли випускати другої газети, хоч у нас давно є запасна. Нарешті в четвер (14-го) вийде «Рада»² і розсилатиметься передплатникам. За цей час я пережив масу турбот, образ, душевної муки і, прямо звалився з ніг!

Віїхать зараз в санаторію не можу, бо маса діл, які потребують моєї присутності тут, хоч і хворого. Як налагодиться діло з газетою, як упорядкую і свої фінансові діла, то зараз поїду купатись в санаторію.

Тепер, коли не стало газети, коли ми отримуємо гибель листів, видно, що вона дорога для багатьох, і що її треба тягнуть, не дивлячись на дефіцити. На цей рік ми докладем 30 т., а на 3-й – 10 т., а на 4-й станем на ноги; це по самому скептичному рахунку. Але будем прохать земляків піддержать нас, бо у нас не стане матеріальних сил.

Ваш Є. Чикаленко.

Єфремова арештували дурнісінько, він нічим не винуватий, але його мучитимуть, бо щитають головою всього руху³.

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 23-24.

№ 11

26. X. [1906], Мар. Благовещенская, 56.

Високоповажаний
Миколаю Миколайовичу!

До кінця року остається два місяці і виникає питання – як бути з газетою на 1907 рік.

Тепер вже з певністю можна сказати, що до нового року ми докладем на газету 30 тисяч руб.

Спільники мої рішучо висловлюються, що далі газети вести не варто, бо вона з'їдає багато грошей.

Я ж не можу собі уявити тепер Україну без газети. Стільки років добивались скасування закону [18]76 р., проклинали його творців і оборонців, а коли сей закон скасовано, то виявилось, що ми самі нікчемні, що ми самі не можемо вести навіть одної газети на всю

Україну. Якби хоч не ставили так голосно питання про автономію, а то стільки про неї говорили, писали, а тепер доведеться самім собі видавати «свідетельство о бедности». Це такий сором буде, що хоч од нації одказуєся і тікай безвісти!

На великий жаль сам я не маю сили тягти газету в 1907 році.

Найшовся один німець, що купує у мене шматок землі за налічні гроші і я, розчитавшись з боргом з[а] дім, по якому я платю 8 %, матиму 10 т. руб., які і вкладу в газету, але цього мало. Хоч ми і рішили підняти ціну на газету до 6-ти руб., але все таки доведеться докласти не менше 20 тисяч.

Тиражу сей год газета мала 3 тисячі, значить, ми виручили 12 тисяч; якщо передплатників буде не менше, то ми дістанем 18 т. руб., а газета коштує не менше 42 тисяч. Правда, я сподіваюсь, що передплатників буде хоч трохи, а таки більше ніж сей рік, бо ідея наша шириться, інтерес розвивається; ми одержуєм масу листів, з яких видно, що її читають цілими гуртами, але й виписують гуртом, а не поодинці, як се робить інтелігенція. Читачів ми маєм багато, а передплатників мало, бо наша публіка бідна і малограмотна, а інтелігенція мало цікавиться, мало виписує.

Але я певен, що сього діла покидати не можна, не дивлячись ні на які жертви. Я згадую собі долю нашого книжного складу, яким завідує Степаненко. Ми до його докладали років з шість, а тепер він вже сей рік дав чистого зиску тисячу рублів.

Скільки раз думали вже покинуть торгівлю на убиток, але якось Господь не допустив. Оттак, я певен, буде й з газетою. На третій, на четвертий рік вона стане на свої ноги. Треба нам тільки видержать сі роки.

Але горе нам – наші люде підтримують чуже, а свого не хочуть: Терещенко⁴ дав на «Страну»⁵ – 200 тисяч. Панкеев⁶ послав на «Ю[жные] Записки»⁷ і на «Киевский Голос»⁸ більше 100 тисяч, а це ж наші люде, що вирости на Україні і багатство їх не рівнять до нашого, а от на наше діло не хотять дати – вони його не розуміють.

Я знаю з Ваших листів, що діла Ваші в такім стані, що мені й соромно звертатись до Вас, але я все таки, для ради такого великого діла, знов звертаюсь – допоможіть коли можете.

Напишіть, будь ласка, чи зможете і скільки, щоб знать, як бути на 1907 р.

Ну, простіть. Ви не повірите як мені тяжко це писать.

Ваш Є. Чикаленко.

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 18-20.

№ 12

15. I. 1907, Мар[иинско]-Благовещенская № 56.

Вибачайте, висоповажаний Миколаю Миколайовичу, що так пізно відповідаю на Ваш лист, але не я тому винен.

Ви заадресували листа на книгарню, а там він, між купую листів десь замішався чи загубився і хлопець мені тільки сьогодні його приніс. Раз у раз прошу мені писать по вищепоказаному адресу – се мій постійний в Києві притулок (Мар[иинско]-Благовещ[енская], 56).

Ви прохаєте дати Вам якусь роботу, бо «Історію» Ви вже скінчили.

Я вже раз Вам писав, що найкраща для Вас робота – се написати ще одну, дві таких чудесних опер, як «Катерина». Всяку инчу роботу може робить всякий освічений чоловік, а коли нема у його музикального талану, то нехай він і 10 університетів скінчить, а опери не напише.

А у Вас до того є талан, річ, яка не виробляється, а з якою люди родяться.

Зверніться в Херсоні до Н. Ф. Чернявського⁹, нехай він напише лібрето, а Ви пишіть музику.

Коли ж у Вас нема зараз натхнення, то почніть видавати народні пісні з нотами. Ви якось казали, що у вас їх зібрано багато. Може за цією роботою у Вас з'явиться і натхнення.

Мені дивно, що у нас так мало композиторів; а тим часом, кажуть, що ні в одного народу нема такого багатства народних пісень, як у нас. Нема у нас досі Шевченка в області музики, який взявши за основу народню мелодію, сотворив би національну оперу. Праці Ніщинського, Лисенка, Ваца в області музики – це Квітка, Котляревський, Г[улак-] Артемовський в області слова, які проторили шлях Шевченкові. Треба й в області музики протоптувати стежку, по якій прийде геній і разом проробить широкий шлях.

Треба в сьому напрямку робить – та нікому!

Ніщинський умер майже безслідно. Лисенка доля повернула в поштову шкапу, що до старості бігає за куском хліба по уроках і не має й хвилини вільної.

Ви, не вірючи своїм силам, чи не знаю, по якій причині, обмежились однією оперкою. А тим часом з Вашим музикальним таланом можна було навіки прославити себе і нашу музику, а тим способом і Україну поставити на ряду з инчими культурними націями, хоч в музиці.

Знов кажу, коли у Вас тепер нема охоти і змоги творити, то хоч видавайте в світ народний скарб, нехай він не гине марно! Ну, тепер про газету.

«Что у кого болит, тот о том и говорит!».

Багато я набрався муки, багато попусував собі нервів, але таки газета виходить і в цьому році. З статті Грушевського в 1 №¹⁰ Ви бачите, що ми мусіли підняти ціну (я про се й писав Вам, бо ми Вас вважаємо пайщиком, хоч Ви й не спроможетесь на сей рік нічого вкласти; але Ви дали вже торік). А піднявши ціну, піднімаємо і ценз газети, щоб зацікавити нею і інтелігенцію. І справді, статті Грушевського такі цінні, що не часто й в столичній пресі такі бувають.

Не знаю, як на Вашу думку, а на мою – газета стала цікавішою. Правда, мова стала менш зрозумілою, але абстрактні речі не можна писати виключно селянськими словами. Торік газета приновлялась до селянського читача, але виявилось, що селяне-мужики її мало випишують, а під кінець року і зовсім перестали. Інтелігенцію ж торішня газета не задовольняла, бо була дуже примітивною, а через те і інтелігенція її не випишувала.

Тепер, поки що, підписка дає далеко кращі результати (грошові), ніж торік у сей час. Правда торік було більше душ передплатників, але все місячні (випишували на пробу, а потім покидали), а тепер у нас підписуються більше на год. Торік до 15 янв[аря] ми мали всього 700 руб., а тепер маєм 3000 рублів, хоч душ менше. Побачим, що далі буде, а поки що єсть надія, що докладем не більше 20 т.

На той год напевне доведеться підняти ще ціну.

Тепер ясно, що нам треба було почати з 12 рублів на рік, а ми понадіялись на селян, та й поставили тільки – 4 руб.

Ну, поживем – побачим!

Ваш Є. Чикаленко.

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 27-30.

№ 13

19/6. IV. 07.

Високоповажаний Миколаю Миколаєвичу!

Знов звертаюсь до Вас в справі з газетою!

Ми рахували, що на сей рік у нас передплатників буде вдвоє більше, як торік і нам досить буде 20 тисяч на покриття дефіциту. Аж виявилось, що число передплатників мало що побільшилось. Минулий рік ми закінчили, мавши 1507 душ, а тепер маєм 1700.

Таким робом, нам не хватить чим довести газети до кінця року. А тим часом я вважаю, що смерть газети буде для нас ще гіршим нещастям, як у свій час було Берестечко. Я вважаю, що не дивлячись ні на які жертви, треба газету тягнуть, тягнуть, поки публіка не звикне до газетної мови, поки газета не стане насущною потребою для нашого громадянства. В одповідь на моє прохання піддержать газету, Катеринославці зібрали з кожного земляка по 5, по 10 руб. і склали таким чином мало не 500 рублів і на сі гроші виписали «Раду» до кінця року для тих, хто сам не може виписати: на ім'я учителів, писарів, фершалів, робітників і проч. Таким чином, ми придбали нових 100 передплатників. Якби кожний город зробив се по змозі в своєму районі, то й нам була б піддержка та й газета поширилась, а з нею розлилась би і свідомість по Україні. На той рік багато прибавилось би таких людей, що вже самі виписували б. Звертаюсь до Вас, Миколаю Миколаєвичу, як до щирого та енергійного чоловіка з проханням організувать таке самообложеніє і на зібрану суму виписати газету для тих сільських інтелігентів, що самі не можуть виписать газети. Тепер всі інтелігенти дбають, щоб газети йшли в села, щоб знайомили з тим, що діється в Думі. Якби се Вам пощастило зробити, то вигоди була б з багатьох боків. Ну, сподіваюсь, що Ви попробуєте зробити хоч, що зможете для того, щоб піддержать «Раду» і не дасть їй умерти од худосочія.

З великим поважаннем Є. Чикаленко.

З слів Т. Пархоменка я довідався, що Ви наче мене не бачили, а тим часом я знімався з Вами разом в Полтаві на святі Котляревського¹¹. На групі я сижу разом з Міхновським¹², а голова Шрага¹³ прийшла як раз мені на грудях, а Ви стоїте на другій стороні гр[упи]. Певне, у Вас єсть ся група, то роздивіться.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 13.

№ 14

9. I. 1908, Київ.

Високоповажаний
Миколаю Миколайовичу!

Вельми дякую Вам за дарунок, а ще більше дякую, що не пошкодували праці, часу і грошей та дали нашому громадянству книжку, якою може пишатися не тільки Україна...

Я певен, що Ваша книжка на рівні з «Кобзарем» буде лежати на першому місці у наших інтелігентних родин. Дай Боже!

Треба буде подавать гадку Степаненкові, щоб дав в перепльот хоч з сотню. Розкішний перепльот привабить може і несвідомих українців купувати сю коштовну річ, і тим поможе привернути до нашої справи і вищі верстви.

Ваш Є. Чикаленко.

P. S. Передплата на «Раду» йде весело, але все таки в межах торішніх передплатників, а нових нема.

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 31.

№ 15

5. II. 1908.

Високоповажаний
Миколаю Миколайовичу!

Не ображайтесь, що в листі Вашому в № 29 «Ради» я вставив дещо про профес[ора] Іванова та галицькі гімназії¹⁴.

У мене до Вас просьба. Нашого приятеля Ф. Г. Шульгу¹⁵, секретаря одеської город[ської] Управи, чорносотенці вигнали, і він тепер з дітьми остався без хліба. Ради Бога – може де знаєте про посаду яку-небудь, то порекомендуйте його. Він людина розум-

на, тактична і надзвичайно діловита. Сорому Вам за його не буде, а ще всяке й подякує, що рекомендували. Поклопочіться, будь ласка, може яка приватна служба знайдеться рублів на 100 в місяць. В управі він получав 3 т., але тепер якби хоч третю часть десь добуть.

Передплата потроху посувається на «Раду», певне, скоро дожене торішню, а може й пережене, але видно, що не на багато. Клопочіться, коли ласка Ваша і за це: нахилийте до передплати кого можете. Яка не є поганенька газета, а шкода, коли вмре од «худосочия».

Ваш Є. Чикаленко.

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 32.

№ 16

9. VII. 1908, с. Кононівка.

Високоповажаний
Миколаю Миколайовичу!

Я знов до Вас, хоч може вже й обрид Вам, але прочитайте терпеливо до кінця.

Само собою, що я знов пишу до Вас в справі газети, бо нею тепер тільки й живу і, коли вона помре, той й я духовно помру – заховаюсь од сорому на хуторі, щоб не бачити й не чути жодного інтелігентного українця.

Я вже не однократно висловлював Вам свою думку про значення газети та й Ви самі здорово знаєте це, то я тепер повторяти не буду. Певен, що й Ви скажете, що тепер остаться без газети – се значить убить на довгі роки наш рух. Се значить дати нашим ворогам ще один довод, що український рух не єсть потребою мас, а вигадка купки «українофілів-сепаратистів», а у приятелів убить всяку енергію і надію на скоре культурне відродження наше.

Одним словом, смерть газети – се величезний удар всьому українському культурному рухові.

А діла наші стоять так, що без напруження сил ми не зможемо на той рік видавать газети.

Сього року, дякуючи премії «Кобзар», ми придбали до 1200 годових передплатників і се дасть нам змогу закінчити рік з дефіцитом не більше як в тисяч 18-19. Як бачите, дефіцит значно менчий проти перших двох років. Щоб закінчити сей рік, я грошей добув, почасти люде помогли, а почасти сам роздобув, продавши шматок землі.

Тепер питання – що робить на той рік? Урожай у мене в Херсонщині такий, що й насіння навряд чи вернеться; спільники мої по виданню газети теж не зможуть багато дати, бо вже обридло їм докладать щогоду. Але я вважаю, що нам обов'язково треба тягнути газету далі.

Потрохи люде до неї звикають; потрохи й начальство починає її терпіть і вже не так тіснить і нас, і тих, хто її виписують.

Мине ще років два-три і, певне, вона виробить сих свідомих людей.

Питання в тім, як би продержать газету ще через отсю лиху годину?

Бувши сими днями в нашім книжнім магазині, я почув, що Ви хочете зменчити ціну на Вашу «Історію», аби скоріше її розпродать, і мені з Степаненком прийшло на думку ось що: от би добре було якби сю «Історію» та дати на будущин рік приложенієм до газети!

Написали Ви її не для баришів, а для того, щоб пролить свідомість в широкі маси. І треба оддати Вам справедливість: Ви зробили своєю «Історією» багато, так багато, що й сподіватись сього не можна було. Я без перебільшення скажу, що Ваша книжка після «Кобзаря» єсть найкорисніша. Вона розходитьсь добре, читається з великим інтересом і будить любов до свого краю, його минулого і пробуджує надії на будуще.

Одним словом, ся книжка, на мою думку, повинна стать наряду з «Кобзарем» настольною книжкою у кожного українця, і се повинно быть, до сього треба йти.

І от, я звертаюсь до Вас з великим проханням помогти нею нашій газеті.

Торік я звертався до Вас за поміччю і Ви сказали, що не можете, бо багато затратили грошей на видання «Історії».

Тепер я звертаюсь до Вас з просьбою помогти газеті сією «Історією».

Знов кажу – Ви написали і видали її не для заробітку, не для того, щоб обогатитись од неї, а для того, щоб її поширити. Тепер Ви хочете понизити ціну на дорожче видання, бо воно йде гірше за дешевше, а я Вас прошу подаруйте газеті 1500 примірників, і ми дамо її приложенієм годовим підпищикам.

Для Вас се можливо. Розходи, певне, вже окупились, то сих 1500 екземплярів не зроблять Вам великого убитку. Ми їх розішлемо за 1909 рік, а Ви скоріше видасте нове видання, відповідно потребі. Знов прошу Вас помогіть газеті. Грiшми торік Ви не могли помогти, сього року теж, певне, у Вас такий же неврожай, як і у мене, то грiшми Вам тяжко буде, а дати книжку для розповсюдження – і легше, і краще.

Подумайте над тим, яку велику поміч Ви зробите нам і всій Україні.

Дякуючи Вашій книжці, ми зможемо видавати газету, бо сподіваємся, що її охоче будуть виписувати через таке приложеніє, та й книжка Ваша попадає в руки таких підпищиків, які не можуть купити книжки, або не цікавляться нею, бо не бачили її.

Не думайте довго, Миколаю Миколайовичу, а напишіть мені і Степаненкові. Од Вашої згоди залежить – чи буде у нас на той рік газета, чи ні.

Коли Ви дасте 1500 екз[емплярів] «Історії», то й мої спільники охотніше згодяться ще доплачувати дефіцит, бо сподіватимуться, що Ваша «Історія» привабить багато нових передплатників і дефіцит буде менчий, як сей рік.

Коли ж Ви не дасте своєї «Історії», то я не маю надії умовити своїх спільників, і, певне, вони вже не дадуть мені такої заповомоги, аби я рішився почати видавати газету.

Таким робом, існування газети в 1909 залежить од Вас, Миколаю Миколайовичу.

Посудіть самі. Торік, аби привабити передплатників, ми дали «Кобзаря». Обов'язково треба й на той рік дати якусь приложеніє.

Ну яке ми дамо?

Чим ми можемо зацікавити підпищика і приучити його до газети. А нашого читача ще треба приучати, заохочувати, бо до газети він ще не привик, вона ще не стала для його такою потребою, як російська газета. Єдина тепер книжка, після «Кобзаря», якою можна привабити передплатника – єсть Ваша «Історія».

Коли Ви не дасте її, то ми мусимо на той рік закрити газету.

Без якогось заманливого приложенія ми не рискнем випускати газети, бо не зможемо її допечатати до кінця року.

І так, Миколаю Миколайовичу, од Вас тепер залежить існування газети, і я думаю, що Ви не схочете її убити.

Ваш Є. Чикаленко.

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 33-38.

№ 17

1908 г. 25 іюль.

Високоповажаний
Миколаю Миколайовичу!

Вчора я приїхав з села, прочитав Вашого листа, а сьогодні, порадившись з редакцією, пишу знов до Вас.

Прохання своє я обміркував добре і по щирості Вам писав, що після «Кобзаря» – найцінніша книжка – то Ваша «Історія». Може, на погляд спеціалістів вона й має дефекти, але достоїнства її такі великі, що дефекти зникають і ми, публіка, зовсім і не помічаєм їх.

Ви пишете, що скоро появиться «Історія» Грушевського. Певне, вона буде написана бездоганно, але те ж певно, що вона не буде написана так популярно, як Ваша. Тим часом, як Грушевський схоче, то ніщо не помішає дати нам її приложенієм до «Ради» на 1910 рік. Маслом каші не попусуєш, каже російська приказка.

Ми сердечно дякуєм Вам за Вашу згоду дати 1500 примірників Вашої «Історії», і просим оповістити про се Степаненка. Повірте, що се для мене велика радість. Прямо, празник для всіх нас.

Після «Кобзаря» публіка вже звикла, що «Рада» даватиме додаток і всі запитують нас; тепер, ми можем всіх потішити, що дамо на 1909 рік чудове приложеніє.

А Ви, високоповажаний Миколаю Миколайовичу, готуйте друге видання, не вважайте на те, що буде, може ще одна ілюстрована «Історія». Ваша «Історія» не побоїться конкуренції, бо вона написана дуже, дуже популярно; само собою, що треба виправити ті дефекти, на які завважила критика. Але треба мати на увазі, що 2-е видання вже не піде так швидко, бо перший голод публіки вже таки задоволено першим виданням.

Ще раз дякую Вам од щирого серця за дарунок, бо без його ми не рішилися б видавати «Ради» в 1909 році. А без газети, як і Ви справедливо кажете, нам тепер себе і уявити не можна.

Ще довго треба буде приманювати публіку, поки-то вона при звичається до газети і привикне до неї так, як і до рос[ійських] газет.

Прошу ж Вас оповістити Степаненка, щоб видав редакції «Ради» 1500 екз[емплярів] Вашої «Історії».

З великим до Вас поважанням Є. Чикаленко.

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 39.

№ 18

2. VIII. 1908.

Ще раз дякую Вам за Ваш дарунок «Раді»; на мою думку, після «Кобзаря» се тепер у нас найцікавіша книжка для народнього читання.

Пишу Вам се, перечитавши рецензію Липинського і Грушевського в VII кн. ЛНВістника¹⁶.

Може в книжці Вашій і єсть дрібні помилки проти науки, але висловлюватись за неї так, як висловився Грушевський не слід би було, що я йому й скажу, як побачусь.

На всіх нас його рецензія зробила дуже, дуже неприємне враження. Нехай Вам се буде моральним удовлетворенієм.

Всі в один голос кажуть, що Грушевський своєю рецензією принизив себе, що ніхто од його не сподівався такої роздратованої, ненаукової критики.

На всякого мудреця досить простоти!

Думаю, що Ви найрозумніше зробили б, якби не звернули зовсім уваги на сю рецензію, а рецензією Липинського скористувались для другого видання.

Ви живете в стороні од нашого громадського життя, то з непривички Вам прикро буде пережити таке відношення до Вашої праці.

Але знайте, що хто живе в самому центрі, де кипить життя, де воно твориться, тому доводиться переживати стільки, що Ви собі і уявити не можете.

Мене за видання газети ще тільки по щоках не били, але... сподіваюсь і до того дожити од земляків. Леонтович викликав мене на Третейський суд за те, що підібрав до газети сотрудників, буцім, революціонерів, і тим його осоромив.

Грінченко теж мене позивав за те, що я не схотів календаря просвітянського дати приложенієм¹⁷. А скільки мене лайно, лають, то й переказати не можна.

В перший рік я од розстройства нервів аж з ніг звалився, а тепер вже привик!

Радю й вам відноситись філософськи на всі критики.

Ваш Є. Чикаленко.

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 40-41.

№ 19

2. IX. 1908.

В останньому листі до Вас я зауважив, що пишу його вже після того, як прочитав рецензію професора і висловив свій погляд на сю рецензію і на Вашу працю.

Я Вам твердо сказав, що книжку Вашу вважаю найціннішою після «Кобзаря» і ніякої рецензії сього мого погляду не перемінять.

Не забувайте, Миколаю Миколайовичу, що мені вже незабаром 50 років, а в такому вікові люде не так легко міняють погляди на речі, тим більше, що погляд мій на Вашу працю поділяють зо мною і всі мої соробітники і спільники по виданню «Ради».

Сими днями я висловив свій погляд і п[анові] професорові, я сказав йому, що рецензія його не академічна, повна роздратування заінтересованої людини, яка, як люде кажуть, розчищає дорогу для своєї книжки.

На се мені професор одповів, що він написав рецензію «по долгу історика», і не обзивався про неї, поки не розійшлась, щоб не пошкодити виданню, а коли люде вбачають в його рецензії особистий інтерес, то своєї «Історії» він і видаватє тепер не буде.

Будьте певні, Миколаю Миколайовичу, що я одверто одрікся б од Вашої книжки, якби вважав її шкодливою. Як бачите я й п[анові] професорові, якого вважаю найціннішою тепер людиною, вважав потрібним сказати свій погляд на його рецензію.

Не думайте, будь ласка, що з-за чемності не кажу Вам правди, я знов кажу од щирого серця, що книжку Вашу вважаю за найкращу (поки що) після «Кобзаря» і бажав би, щоб вона у кожного українця лежала на столі поруч з Шевченком.

Ваш Є. Чикаленко.

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 42.

№ 20

26. X. 1908.

Високоповажаний
Миколаю Миколайовичу!

Мені здавалось, що я написав Вам про небезпеку для «Ради», про те, що моїм спільникам обридло вже платити щороку дефіцити, а коли не писав, то побоявся, що Ви мої скарги приймете за натяк, аби і у Вас випросити. Ви не повірите, як мені тяжко просити грошей, хоч і на громадське діло. Я волю обмежити себе до крайності і самому дати, а ніж просити у когось.

Після багатьох розмов, клопоту, душевної болі, мені таки пощастило умовити одного мого спільника, щоб не покидав мене, і він згодився ще на один рік помагати мені.

Сього року ми докладем тисяч 18 (досі пішло 16 т., а ще зо дві піде), а на той рік може дефіцит ще зменшиться, бо передплата потроху, потроху, а все побільшується в числі. Коли б мене ніхто не піддержав, то я вже думав назначити ціну – 12 рублів на рік, хоч знав, що се великий риск, але треба було щось видумувати.

Але тепер, хвала Богові, на 1909-й рік газета забезпечена; а там: не на те козак п'є, що є, а на те – що буде.

Потроху збуваю мужикам землю ту, що колись купував, а дітям оставлю тільки те, що дістав сам од батьків. Думаю, що я маю на се право, та так і діти кажуть. Діти у мене хвалить Бога, не погані, хоч в сім'ї не без урода.

Троє вчаться за границею¹⁸; недавно мою дочку запрошено асистентом по кафедрі зоології в Лозанському університеті¹⁹, а єсть тут один такий у мене син, що покинув гімназію і не хоче вчитись²⁰. Отсе я вже почав з Вами ділитись радостями і горестями не громадськими, а особистими. Та воно й натурально, бо у мене тих клопіт, що й голова не зносить – і свої і громадські, але поки служить здоровля, то якось тягтиму.

Щиро Вам вдячний за піддержу; Ви зробили своїм дарунком велику мені допомогу.
Ваш серцем Є. Чикаленко.

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 43.

№ 21

20. XI. 1908.

Високоповажаний
Миколаю Миколайовичу!

Сегодня приїхав в Київ і спішу одповісти на Ваш лист.

Учителів трапляється багато, але всі вони через політичні причини увільнені з посад і не мають свідоцтв «о благонадежности», а значить і заняті місця в Вашій школі не можуть.

Що ж до бандури, то той майстер, що друкувався в «Раді» збанкрутував і виїхав з Києва.

Я опитував всіх знайомих і за учителя і за бандуру. Обіцяють учителя пошукать, а за бандурою кажуть звернутись по такому адресу: *Полтава, Кустарный склад губернского земства*. Кажуть, що там єсть бандури на продаж од 15 до 25 рублів за штуку.

Тут у ЛНВістнику продається торбан за 50 рублів, але не знаю чи зможе на йому грати той, що грає на бандурі.

Ви шкодуєте, що ми не побільшили ціни на «Раду», а ми діставали масу листів, навіть колективних, з проханням не побільшувать ціни, бо зменчиться число передплатників.

Не вгадаєш, що робить.

Сегодня в газетах з'явилась сумна для нас звістка: замість Сухомлинова²¹ назначають нам нового ген[ерал]-губернатора. За Сухомлиновим, певне, піде і губернатор г[раф] Ігнат'єв²², тоді ми пропали, бо досі ми держались тільки з ласки київського начальства, якому не раз з Петербурга був наганяй за те, що розпустили укр[аїнську] пресу і взагалі потурають укр[аїнському] рухові. Все се робиться через доноси союзників, особливо Юзефовича²³, який має в Петербурзі великі зв'язки.

Ваш Є. Чикаленко.

Коли знайдеться учитель, то я Вас сповіщу, хоч умови трудні: і хор, і церковний спів, а літом виховувать Вашого сина; важко найти всесторонню людину.

ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 45.

ПРИМІТКИ:

1. «Виборгское воззвание» («Народу от народных представителей») – звернення групи депутатів I Державної Думи, прийняте у Виборзі 10 липня 1906 р. у відповідь на розпуск Думи.

2. «Рада» – єдина в дореволюційний час щоденна українська громадсько-політична газета ліберального напрямку на Наддніпрянщині. Виходила в Києві з вересня 1906 до 20

липня 1914 р. Видавець – Є. Чикаленко. Матеріально її підтримували – В. Симиренко, Л. Жебуньов, П. Стебницький, В. Леонтович.

3. С. Єфремов був арештований 29 грудня 1905 р. в ході масових арештів, що проводилися у великих містах Росії напередодні 9 січня. Ніяких звинувачень арештованому не висували, а повідомили, що він «числився за жандармським управлінням». С. Єфремова безпідставно підозрювали у належності до української організації РСДРП – «Спілка» і вже з більшими підставами – до селянського союзу. Звільнений лише у кінці квітня 1906 р. за відсутністю доказів (див.: Сергій Єфремов. «Про дні минулі. XVIII. Інтермедія – мої тюрми» (Молода нація. – № 4. – К., 2004. – С. 75-85); Гирич І. «М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя XIX – 20-х рр. XX ст.» (Український історик. – Нью-Йорк-Торонто-Київ-Львів-Мюнхен, 1996. – С. 152).

4. Терещенко Михайло Іванович (1866-1956) – землевласник, цукрозаводчик, меценат.

5. «Страна» – щоденна політична, економічна і суспільна газета, що виходила у Санкт-Петербурзі у 1906-1907 рр. Її редактори – М. М. Ковалевський, І. І. Іванюков, А. Г. Гусаков. Видавець – Ю. С. Александровський. У липні 1906 р. була тимчасово призупинена і виходила під назвою «Равенство».

6. Очевидно, К. Панкеев – редактор-видавець «Южных записок».

7. «Южные записки» – щотижневий обласний прогресивно-демократичний журнал, що виходив з 1904 р. в Одесі. Редактор – А. Новікова, редактор-видавець – К. Панкеев.

8. «Кієвський голос» – щоденна громадсько-економічна, політична і літературна газета, що виходила у Києві у 1906-1907 рр. Редактори у різний час – С. І. Дрелінг, О. Саліковський і В. Капустін. Видавці – С. Дрелінг, С. Слюсаревський. Далі виходила під назвою «Кієвские вести».

9. Чернявський Микола Федорович (1868-1946) – поет, прозаїк, перекладач, видавець. Працював до 1901 р. вчителем у Бахмутській духовній школі, потім статистиком у Чернігівському губернському земстві, згодом переїхав до Херсону. Там працював і після революції вчителем у різних навчальних закладах.

10. Йдеться про статтю М. Грушевського «Наша газета», у якій повідомлялося про зміну тематичного і соціального курсу газети.

11. Йдеться про відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві до 100-річчя від дня його народження, яке відбулося 30-31 серпня 1903 року.

12. Міхновський Микола Іванович (1873-1924) – громадсько-політичний діяч, публіцист, юрист, один з ідеологів українського самостійництва. Засновник Української народної партії, часописів «Слобожанщина», «Сніп».

13. Шраг Ілля Людвигович (1847-1919) – український громадсько-політичний діяч, адвокат, голова Чернігівського окружного суду, депутат І Державної Думи, в якій очолював українську фракцію. Член УРДП, потім – УПСФ, ТУП.

14. Лист М. Аркаса під назвою «Одповідь на статтю „Интеллигенское недомыслие“», вміщений у названому № «Ради» за 1908 р. у рубриці «Листи до редакції», підписаний псевдонімом «Миколаївський Просвітянин». Це відповідь на статтю «Беды Проповедника», що друкувалася у «Миколаївській газеті» (№ 602), у ній автор спотворював інформацію про галицькі гімназії та професора Іванова.

15. Шульга Федір Григорович – український громадський діяч, дипломат. Народився в козацькій родині на Лубенщині Полтавської губернії. До 1917 р. був членом Одеської громади й осередку ТУП. Член партії кадетів. У 1918 р. – радник посольства Української Держави у Болгарії, за Директорії – голова посольства УНР у Софії.

16. Науково-критичні рецензії В. Липинського «Історія України Миколи Аркаса» та М. Грушевського «До рецензії д. Липинського» вміщені у кн. VII ЛНВ відповідно сс. 307-318 і 318-323.

17. Йдеться про інцидент редакції «Ради» з київською «Просвітою», що стався з такої причини: перша замовила «Просвіті» 1000 примірників відривного календаря для річних передплатників газети. Але згодом Є. Чикаленко відмовився брати календар, бо назви місяців у ньому були змінені, вони не відповідали назвам 1907 р. та тим, які вживалися в газеті.

18. Йдеться про старших дітей Є. Чикаленка: сина Лева (1888-1965), дочок Ганну (1885-1964) і Вікторію (1887-1964).

19. Мається на увазі Ганна Чикаленко.

20. Йдеться про сина Петра (1892-1928).

21. Сухомлинов Володимир Олександрович (1848-1926) – генерал російської армії, у 1904 р. – командуючий Київською військовою округою, з 1905 р. – київський, подільський і волинський генерал-губернатор, з 1908 р. – начальник Генерального штабу, а з 1909 – військовий міністр.

22. Ігнат'єв О. П. – граф, земський діяч, голова Київського губернського земства, київський губернатор.

23. Юзефович Михайло Володимирович (1802-1889) – російський державний діяч і адміністратор, археограф, публіцист. Ініціатор Емського указу 1876 р.